

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ХАЛИДА АЛАББАС ГЫЗЫ БАБАШОВА

**ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ
СО ЗНАЧЕНИЕМ ИРОНИИ**
(на материале русского и азербайджанского языков)

5707.01 – Славянские языки (русский язык)

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2016

**Работа выполнена на кафедре современного
русского языка Бакинского славянского университета**

Научный руководитель: **Ильяс Гамидулла оглы Гамидов**
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Таваккюль Гади оглы Шукюрбейли**
доктор филологических наук, профессор

Габиб Адил оглы Мирзоев
доктор философии по филологии, доцент

Ведущая организация: Кафедры иностранных языков и методики их преподавания и азербайджанского языкознания Азербайджанского государственного педагогического университета

Защита состоится « 14 » декабря 2016 года в 14⁰⁰ часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на соискание учёной степени доктора филологических наук и доктора философии по филологии при Бакинском славянском университете по адресу: AZ1014, г. Баку, ул. С.Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Бакинского славянского университета

Автореферат разослан « 11 » ноября 2016 года

Учёный секретарь
Диссертационного совета Д.02.071
доктор философии по филологическим наукам,
доцент

Н.Р.МУГИМОВА

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. История изучения иронии свидетельствует о том, что ирония в глубокой древности была особой формой самоуничтожения, выражающейся в «подразумевании противоположного тому, что сказано словами». Конфликт содержания высказанного предложения с его скрытым, авторским значением составляет основу иронии, иронического смысла. Как показывают материалы из истории развития иронии как языкового приема маскировки, она предстает особой формой лжи, функционирующей на намеренном столкновении того, что хочется сказать, и того, что говорится. Ирония, основанная на таком языковом базисе, исторически получала сугубо риторическую трактовку, т.е. как риторическая фигура или троп, о чем свидетельствуют общеизвестные энциклопедические источники.

Многие современные исследователи отмечают, что ирония уже выросла из исторической одежды самоуничтожения, охватывая области скрытой, имплицитной критики и даже глумления над собеседником, его унижения. Так или иначе, современная модель иронии имеет широкий диапазон – это синкретическая зона и с юмором, и с сатирой, и с саркастическим смыслом, и даже с явлением эвфимизации. Такое осложнение семантической структуры конструкций с ироническим смыслом, выдвигает целый ряд вопросов, которые сегодня обсуждаются как в риторике и «лингвистике скрытых смыслов», так и в сравнительно новой области языкознания – в когнитивной лингвистике. Ирония актуализирует множество лингво-когнитивных теорий ее осмысления в различных аспектах: риторическом, лингвистическом, логико-мыслительном, когнитивно-лингвистическом. Как следствие такой многослойности, возникают вопросы о предмете (конкретных специфических конструкциях или их моделях), об объекте и функциональной основе иронического смысла, а также о структурировании самого иронического дискурса. На современном этапе развития теории иронии эти вопросы весьма актуальны. В неменьшей степени актуален вопрос о том, существует ли особая языковая, конструктивная модель иронического смысла, или же она в каждом отдельно взятом случае используется разнородными текстами. Требуется своего научного описания вопрос о языковых средствах, обязательных (обязательных) для формирования иронического смысла, т.е. об арсенале «языковых сиг-

налов иронии» (Х.Вайнрих). Для решения многих проблем, связанных с теорией иронии, немаловажно выяснение еще одного вопроса – двуклассности иронического дискурса: в одних случаях ирония формируется как структура (в свободных микротекстах), а в других представлена устойчиво-фразеологизированными единицами с ироническим значением.

Следует также отметить, что в исследованиях, посвященных конкретным вопросам генерации иронического смысла, дифференцируются разновидности этого смысла (ирония, горькая ирония, ирония-насмешка, ирония-юмор и т.п.), но не учитываются конструктивные модели текстов и специализированные синтаксические структуры. Здесь основной проблемой представляется установление комплекса языковых средств, которые обрамляют целый микротекст (микросистему), и которые лишь сообща, во всем объеме представляют иронический смысл, и с другой стороны – установление самостоятельных целостных предложенческих конструкций, которые сами по себе, вне всякого контекста, являются устойчивыми носителями отмеченного иронического смысла.

Не менее актуальным представляется также вопрос об аспектах изучения иронического смысла и иронического дискурса. Эти языковые материалы вполне логично становятся предметом осмысления не только в сугубо лингвистическом аспекте, но и в лингво-логическом, сугубо риторическом, прагматическом аспектах изучения языкового материала. Более того, в связи с интенсивными разработками антропоцентрического характера языка-речи актуализируется изучение иронического смысла в когнитивном и лингвокультурологическом аспектах. Подобное исследовательское внимание к феномену иронии еще раз подтверждает необходимость многоаспектного и системного изучения иронии как полиметрического явления языка-речи и как особой формы речевого мышления вообще, поскольку данное явление проявляется в нескольких формах – от целостного текста, формирующего иронический смысл, до невербальной («бессловесной») его экспликации, например, по модели «он на эти слова ответил только иронической усмешкой»; «bəyün hədə-qorxusuna o ancaq istehzalı gülüşlə cavab verə bildi». Особенно важно, на наш взгляд, изучение иронии в рамках коррелирующих языковых форм выражения, т.е. в пределах сопоставления свободно генерирующихся иронических текстов и устойчивых паремиио-фразеологических конструкций, которые оказыва-

ются изначально заряженным ироническим смыслом, изначально созданными для выражения определенного иронического значения. Эти конструкции в силу своей устойчивой семантики могут и должны быть языковой платформой для достаточно объемного и многоаспектного изучения явления иронии. Этот вопрос не изучался в рамках монографических исследований. Представляется, что традиционное рассмотрение иронии на плоскости свободных текстов, спорадически «порождающих» ироническую семантику, в конечном итоге оказывается зыбким, потому что из текста в текст различаются арсеналы языковых средств, помогающих структуриации иронического дискурса и формированию иронического смысла.

В данном случае мы ставим задачу многоступенчатого анализа паремиологического материала двух разнесистемных языков – азербайджанского и русского. Такой подход следует считать более основательным в плане перспективы адекватного доказательства универсальности иронии как явления, как формы универсального, общечеловеческого мышления и языковой универсалии. Именно на фоне этого материала общелингвистическая проблема ассертивности (*правда / ложь; да / нет*), которая составляет основу иронической коллизии, получает свою достаточно ясную дефиницию и описание. Особый интерес при этом вызывает языковой материал «новейших паремий», которые в абсолютном большинстве случаев носят печать иронического смысла или юмора. Описание данного материала, по нашему убеждению, послужит убедительным аргументом в пользу адекватного определения границ феномена иронии.

Отмеченный ряд вопросов и задачи их посильного решения составляют актуальность нашего исследования.

Предметом исследования является система речевых средств, выражающих иронический смысл и способствующих формированию этого смысла в русском и азербайджанском языках.

Объектом исследования является определение семантического поля иронии с позиций прагматической и конструктивной квалификации языковой реальности иронического смысла и языкового статуса иронии как речевого жанра.

Цель исследования заключается в многоаспектном описании формирования иронического смысла, выявлении основных форм его реализации и установлении системного характера его семантической

структуры в текстовых отрывках и самостоятельных языковых единицах.

Задачи исследования. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие основные задачи:

а) определить место иронии (феномена иронии) в стилистико-риторических парадигмах;

б) установить сугубо лингвистические параметры иронического смысла дискурса – соотношенность сторон категории лжи / правды в формировании семантического ядра иронии;

в) выяснить роль смысловых оттенков самоуничтожения или ориентации иронии на собеседника в плане исторического проявления ее основной семантической функции;

г) аргументировать коммуникативно-прагматическую природу иронии (в противовес ее лексическому пониманию), ее связанность с предикативными средствами языка;

д) установить семантическую структуру иронического смысла на уровне текстовых и предложенческих единиц;

е) определить модели реализации иронического смысла на фоне общей квалификации форм вербальной / невербальной иронии, контекстно-ситуативной / предложенческой (паремиологической) иронии;

ж) аргументировать реальность системно-креативного выражения иронического смысла, ее сущность в текстовых (дискурсивных) структурах и когнитивную сущность в самостоятельных предложенческих единицах.

Научная новизна исследования заключается в том, что: а) в работе предпринята попытка сопоставительного изучения одного из широко распространенных явлений речевой практики в его общечеловеческом понимании; б) обосновываются потенциальные возможности иронии в составлении системных отношений с другими видами риторических фигур и моделей; в) выдвигается идея о сугубо коммуникативной природе иронии как смыслового, прагматического явления.

В результате глубинного анализа устанавливаются виды и формы проявления иронического смысла, которые моделируются на основе способов ее выражения и логико-семантических отношений, выражаемых этими языковыми конструкциями. Впервые в теории иронический смысл, его структура определяются не только на базе традиционных языковых единиц, но и на фоне паремиологических единиц обоих языков, а также из их (единиц) креативных форм.

Теоретическая значимость исследования во многом определяется перечисленными в предыдущем пункте показателями: в круг вопросов определяющих теоретическую значимость работы входят, прежде всего, те, решение которых связано с доказательством полифонического характера иронии – ирония как явление не может быть категориально квалифицирована в отдельно взятом аспекте; реальность двух форм проявления иронии («паразитическая» и модельно-конструктивная) закладывает основы несколько нетрадиционной трактовки иронии и как стилистико-риторической фигуры, и как лингвопрагматической (коммуникативно-прагматической) сущности.

Теоретическую значимость работы, поэтому, мы видим, прежде всего, в попытке установления системного характера иронии и реализации иронического смысла, который проявляется в том, что в этой сфере оказываются задействованными как системные единицы различных уровней языка, так и их креативные формы.

Практическая значимость работы. Объект и предмет анализа представляют материал и тематику, входящие в учебные программы курса риторики (русского и азербайджанского языков). Результаты могут быть использованы в практике преподавания риторики, паремиологии и синтаксиса обоих языков, а также в составлении лексикографических образцов риторико-паремиологического характера.

Методы исследования. В работе применяется метод традиционного комплексного (структурно-семантического) анализа и описания языкового явления. По мере необходимости, привлекаются элементы системного анализа, когда речь идет о необходимости установления противопоставлений между единицами разных языковых уровней и объектами разных аспектов освещения.

Источниками исследования послужили тексты художественной литературы, материал СМИ и публицистики. Главным материалом явились паремиологические единицы иронического смысла, зафиксированные в лексикографических источниках русского и азербайджанского языков.

На защиту выносятся следующие положения:

1. Перспективу теоретического осмысления феномена иронии следует видеть в поисках системного анализа структуры иронического смысла, а это связано, прежде всего, с дифференцированным противопоставлением единиц различных уровней языковой системы – текста и высказывания; свободного предложения и устойчиво воспроиз-

водящихся единиц; системно-языковых форм и их креативных структур.

2. Универсальность иронического мышления может быть доказана лишь системным сравнением материала двух (желательно разно-системных) языков, основу которого (сравнения) составляют модели выражения иронии.

3. Семантическая структура иронического смысла может быть установлена на основе специфических иронических конструкций, т.е. тех единиц, самостоятельное языковое существование которых обусловлено их ироническим смыслом и они являются, если так можно сказать, иронемами; в сфере текстового (широкого дискурсивного) оформления ирония проявляет себя как надстроечное, паразитическое явление, которое находит выражение при помощи множества иронических (вербальных и невербальных) сигналов.

4. Изучение феномена иронии лучше всего проводить на материале паремнологических единиц, поскольку все параметры семантики и структуры паремий отличаются устойчивостью; эти единицы выражают иронический смысл так же устойчиво, как и все другие концепты, и тем самым доказывают самостоятельность явления иронии как особой формы мышления и как особого речевого жанра в обоих языках.

5. Языковая реальность иронического смысла находит свое отражение также в том, что он (смысл) представляется в синтаксических структурах паремий, которые являются основными, ядерными моделями синтаксического строя этих единиц и носителями ядерных логико-смысловых отношений (причины-следствия, противопоставления и т.п.). Среди паремий-иронем практически нет периферийных синтаксических моделей.

6. Изначально когнитивная сущность иронии связана с лингвокреативным мышлением. Этот способ (тип) мышления сопровождает иронический смысл как в системных формах, так и в несистемных (окказиональных, креативных) формах, которые в последнее время в обоих языках получили достаточно широкое поле применения на плоскости общезыковой тенденции (она характерна для обоих языков) обработки и задействования прецедентных ресурсов языка.

Апробация работы. Основные положения диссертации изложены в докладах, а также в опубликованных в Азербайджане, в России и

Дальнем Зарубежье статьях, прошедших обсуждение на заседаниях кафедры.

Структура и объем диссертации определена спецификой решения поставленной проблемы: состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы, включающего 168 источника. Объем диссертации 162 страницы.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** обосновывается выбор темы, ее актуальность, определяются цели и задачи, предмет, методы исследования, научная новизна и методологическая база исследования, указывается теоретико-практическая значимость работы и апробация ее научных положений.

В первой главе – **«Теоретические вопросы изучения иронического смысла текста»** – говорится об основных этапах формирования представлений о категории иронического дискурса и иронии как «категории» речевой деятельности, речевого действия, что связано с антропоцентрическими парадигмами языка, а в последнее время – с когнитивными механизмами языкотворчества. Здесь же рассматриваются основные вопросы семантической структуры иронического смысла основное внимание акцентируется на проявлении иронического смысла как результата лингвокреативного мышления.

В первом параграфе данной главы (**«Аспекты изучения иронии как формы языкового мышления»**) рассматриваются основные аспекты определения природы ироний как форм языкового мышления. Классическая филология квалифицировала феномен иронии как риторический троп, при котором подразумевается противоположное тому, что говорится на самом деле. Во всех словарях энциклопедического характера представлено именно такое толкование иронии как категории риторики.

Существующие поныне определения иронии вращаются вокруг отмеченных двух моделей, в абсолютном большинстве случаев совмещающая риторические показатели (их определяют то как риторическую фигуру, то как троп) с собственно-языковыми характеристиками. Общий обзор определений иронии подводит к заключению о том, что существующие дефиниции отличаются друг от друга по мере того, какие параметры этого явления выдвигаются на первый план. С этой точки зрения можно выделить 7 основных аспектов квалификации

иронического смысла языковых единиц (риторический, лингвологический, референциальный, прагма-лингвистический, категориально-языковой, коммуникативно-языковой и когнитивный аспекты трактовки иронии).

Во втором параграфе («**О семантической структуре иронического смысла**») рассматривается основной вопрос дискуссий по поводу природы рассматриваемых явлений – какие языковые единицы вовлечены в сферу структурирования иронического смысла, иначе – какие языковые единицы могут выступать в роли носителя иронического смысла. Существующие по данному вопросу точки зрения особой доказательной силой, на наш взгляд, не обладают. Думаем, что отмеченное состояние изучения вопроса обусловлено не столько уровнем исследования или квалификации его авторов, сколько многоликостью самой категории иронии и расплывчатостью ее структурно-семантических параметров.

Мы думаем, что ирония, в отличие от слова-лексемы, имеет коммуникативно-прагматический каркас, составляющий структуру иронического смысла. Слово не может иметь иронического самостоятельного смысла, оно имеет инвариантное лексическое значение, иногда в конструктивном контексте приобретая так называемое ироническое значение, которое всегда является вторичным значением слова, контекстуально привнесенным значением. Отсюда можно заключить, что ирония – область коммуникативного намерения говорящего, т.е. прагматики текста. И это намерение не может быть воплощено в одной лексеме, употребляемой изолированно, т.е. как в словарной единице. Кроме того, коммуникативно-прагматическая природа иронического смысла (а не лексический характер) подтверждается фактом наличия в языке особых иронических паремимологических единиц.

Следовательно, попытки вовлечения слов-лексем в сферу непосредственных, самостоятельных носителей иронического смысла вызывают некоторое сомнение. Логичнее признать в данном случае трактовку А.Ф.Лосева, считающего, что «ирония в отличие от обмана не просто скрывает истину, но и выражает ее. Сущность иронии заключается в том, что я, говоря «да», не скрываю своего «нет», а именно выражаю, выявляю его».¹ Стало быть, попытки вовлечения слов-

¹ Лосев А.Ф. Ирония античная и романтическая // Эстетика и искусство. М., 1966, с. 73.

лексем в сфере непосредственных, самостоятельных носителей иронического смысла вызывают некоторое сомнение. Ирония – область реализации предикативных отношений.

Третий параграф («**Иронический смысл как результат лингвокреативного мышления**») первой главы посвящен вопросам исследования иронического смысла как результата лингвокреативного мышления, когда на современном этапе развития когнитивной лингвистики на авансцену выдвигаются, естественно, когнитивные параметры изучения таких словесных языковых явлений.

Если исходить из комплекса объективных факторов, определяющих основы порождения иронического смысла, то следует в их числе обязательно указать на: а) намеренное использование ложного речевого акта (говорить одно, а подразумевать противоположное); б) использование языковых средств и приемов, позволяющих подчеркивать эту ложь в целях «вуалирования» обратного, правдивого значения высказывания; в) отсутствие в языке особых единиц, имеющих изначально только ироническую семантику: иронемы создаются как единицы вторичной номинации на основе существующих в языке нейтральных конструкций или их текстовых комбинаций. Это качество иронического смысла отмечается Ж.Е.Фомичевой: «Ирония не обладает собственным предметом, а способна избирать любой предмет или явления», «основой иронии является рефлектирующее сознание личности, благодаря чему любое явление может быть поставлено под сомнение, осмыслено с противоположных сторон и оценено субъектом иронии»².

Следовательно, по поводу механизма порождения иронии вполне логично было бы говорить об особом типе речевого-языкового мышления – лингвокреативном мышлении. Материал проанализированных конструкций, паремиединиц и отдельных микротекстов позволяет отметить, что онтологическую основу логико-лингвистической и риторической фигуры иронии составляет прием подмены смысла виртуального, несказанного предложения поверхностным значением актуального высказывания. Ирония, как нам представляется, – особая форма проявления лингвокреативного мышления. Это подтверждается многочисленными образцами использования материала

² Фомичева Ж.Е. Интертекстуальность как средство воплощения в современном английском романе: Автореф. дисс... канд. филол. наук. СПб, 1992, s.7

канонических паремиологических конструкций в современном языке (как в азербайджанском, так и в русском) в окказионально-креативных формах – для достижения эффекта иронически ориентированных смыслов: «Водка «Буратино» - почувствуйте себя дровами»; «*Büdcəni payızda sayarlar*» и др.

Во второй главе – **«Семантико-структурный анализ паремиологических единиц с ироническим смыслом»** – исследуются иронические паремии, построенные по моделям простых, сложных и многокомпонентных предложений с последующим выявлением основных моделей логико-смысловых отношений в них.

Первый параграф второй главы (**«Иронические паремии, построенные по модели простого предложения»**) посвящен изучению структурно-смыслового каркаса ироний, имеющих модели простого предложения. Поскольку основным объектом нашего внимания являются паремии-конструкции русского и азербайджанского языков, то мы попытаемся квалифицировать иронические смыслы, представленные в паремиях по модели простого предложения.

Паремии с ироническим смыслом являются той базой, которая несет постоянную смысловую нагрузку иронии (в противовес текстовому формированию иронии). В этом отношении более прозрачны случаи, когда житейский опыт, необходимый для полноценного понимания смысла иронической паремии, оказывается максимально общепонятным, общечеловеческим. Это подтверждается в первую очередь наличием аналогических иронических конструкций в обоих языках: «*Bir birədən ötrü yorğani yandırır*» = «*Осердясь на блох, да и шубу в печь*» = «*Из-за одного таракана всю деревню сжечь*». Иначе говоря, материал сравнения обоих языков доказывает, что ирония как фигура речи имеет свои постоянные, воспроизводящиеся выразители в лице паремий – «иронем», т.е. свою постоянную материальную «дислокацию», локализацию.

Материал паремиологических единиц обоих языков позволяет говорить о семантической структуре иронического смысла, чего нельзя сказать относительно текстовых образований. Семантическая структура паремий-иронем включает комплекс отношений, а) неиронического, нейтрального высказывания к ироническому высказыванию; б) иронического высказывания к конкретному денотативному значению; в) денотативного значения к инвариантному смыслу (представленному в словарях-источниках); г) отношения (скрытого) ней-

трального высказывания к инвариантному значению. Только фразеологизированные конструкции с ироническим смыслом создают твердую почву для установления семантической структуры иронического смысла. Отношения компонента А семантической структуры к компоненту Д – сугубо концептуальны, поскольку таких высказываний в реальности не существует («Любила жена мужа: купила ему место в тюрьме»), но имеет лишь виртуальную соотнесенность с несуществующей конструкцией «Любила жена мужа: купила ему дорогую виллу».

В первом подпункте первого параграфа («Основные модели логико-смысловых отношений в простых конструкциях») систематизируются основные модели логико-смысловых отношений в иронических паремиях, построенных по модели простого предложения. Особое внимание уделяется условно-следственным отношениям («Allah ağıl paylayanda sən harda idin?!»; «Canavarı sürüyə çoban qouublar» // «Нашему барану ни в чем нет талану»; «Горе одного только рака красит» и т.п.), так как синтаксическое строение и лексическое наполнение простых предложений обнаруживают эти отношения несколько глубинно – в пределах семантических оппозиций и соотнесенности лексико-грамматических элементов, т.е. членов предложения; так, в конструкции «нашему барану ни в чем нет талану» опорной является соотнесенность слов *баран* – *талан* (если ... баран, то талану быть не может; талану нет, потому что ... баран). Или: «Başını itirmisənsə, zülfü (tükü) üçün ağlama; baş kəsilib – zülfündən ötrü heyifslənir».

Кроме того, заслуживает также внимания рассмотрение распространенные в обоих языках модели смысловых отношений сравнения (типа «Прям как кочерга» = «Dəvənin boynu kimi düzdür»; «Лады, что у кошки с собакой» = «Mehribandılar: itnən pişik kimi» и др.), где сравнение приобретает иной характер – характер специального соотнесения не поддающихся по логике вещей, явлений и свойств. Это – так называемое абсурдное сравнение, соотнесение несоотносимых вещей.

Квалификационную базу семантики единиц, выражающих смысловые отношения категориальной квалификации составляет не сравнение неравнозначных вещей, приводящее к лжи-абсурду, а прямая квалификация предмета оценки через образы, в основе которых лежит иная форма абсурда. Эта форма выражается в оценке, как правило, объекта оценки, которому приписывается свойство-действие, логиче-

ски несовместимое с человеческой деятельностью. Ср.: «Он и с камня лыки дерет» = «*Yumurtadan yun qırxır*»; «Из осьмины четвертины тянет» = «*Abbasidan beş şahı çıxardır*» и т.п.

Иронические паремии, построенные по модели простого предложения, таким образом, позволяют заключить:

а) логико-смысловые отношения, представленные в этих конструкциях, достигают своей абсолютной абстракции, в силу чего осмысление этих отношений становится трудным: «обнаружение оппозитивных отношений обуславливается умением соотносить семантико-синтаксические элементы предложения с их логическим содержанием внутри одной предикативной единицы»³. В конструкциях сложного строения определение отмеченных смысловых отношений не представляет трудности.

б) в паремиях простого строения соотношение иронии, направленный на объект оценки, и самоиронии характеризуется непропорциональностью: самоирония в пределах анализируемых единиц очень редкое явление. Существующие простые иронические конструкции довольно часто представляют фразеологизированные и редуцированные формы двучастых или многокомпонентных конструкций. Ср.: «Где уж нам уж выйти замуж (нам и в девках хорошо)» и др.

в) среди отмеченных (простого строения) конструкций есть целая группа совпадающих, схожих как в азербайджанском, так и в русском языке, ср.: «С камня лыки дерет» = «*Yumurtadan yun qırxır*». Интересно то, что подобное совпадение не только конструктивное (и та и другая конструкции – простые, распространенные, односоставные), но и смысловое: и в том, и в другом случаях мы наблюдаем иронический смысл, создающийся одним и тем же «методом» включения алогического факта – «с камня лыки драть» такой же абсурд, как и «*yumurtadan yun qırxmaq*».

Во втором параграфе данной главы (**«Иронические паремии, построенные по модели сложных и многокомпонентных предложений»**) говорится, что эти конструкции обнаруживают более ясные логико-семантические отношения благодаря обилию форм и способов выражения этих логико-смысловых отношений. Такая тенденция объединяет паремиологические единицы с ироническим смыслом из обо-

³ Савенкова Л.Б. Русская паремиология: семантический и лингвокультурологические аспекты. Ростов-на-Дону: РГУ, 2002, s.17

их языков: логико-смысловые отношения между компонентами сложных единиц одинаково типизированы в обоих языках. «*Мы кого обидим, того зла не помним*» / «*Ölmüş eşşək axtarır ki, nalını söksün*» и др.

Поверхностные наблюдения над корпусом иронических паремнологических единиц позволяют сказать:

а) в обоих языках эти конструкции представляют языковые модели сложных, многокомпонентных предложений. Специфических только для выражения иронических смыслов структурных схем моделей мы не обнаруживаем. Конструкции, представляющие контаминацию элементов диалога, также не отличаются особой спецификой, поскольку эти единства имеют место и в выражении нейтральных, неиронических диалогических единств. Ср.: «*Dərziyə dedilər: durun, köçürük, iynəsini sancdı yaxasına*». Иными словами, сложные иронические конструкции закономерно дублируют имеющиеся в арсенале конструктивные модели обоих языков.

б) эти конструкции всегда двуполярны (бинарны, двучастны), в чем проявляются их логико-семантические свойства. В этих конструкциях выражаются именно те логико-смысловые отношения, которые характерны для сложных и многокомпонентных структур нейтральных, неиронических построений.

В первом подпункте второго параграфа («**Основные модели логико-смысловых отношений в сложных конструкциях**») рассмотрены частотные типы логико-смысловых отношений. В нейтральных сложных предложениях представлено широкое разнообразие логико-смысловых отношений. Значит, сколько бы предикативных частей ни входило в состав общей конструкции, все они располагаются на двух полюсах, обозначенных логико-смысловыми отношениями. Это или причинно-следственные отношения (типа «*Dilənçiyə xiyar verdilər, əyridir deyə almadı*» // «Дали нагому рубаишу, а он говорит толста»), или условно-следственные (типа «*Allah kora necə baxsa, kor da Allaha elə baxar*» // «Кобыла с волком мирилась, да домой не воротилась»), или отношения противопоставления (типа «*Acından günorta durur, bığını yağ ilə burur*» // «Голову сняли, да шапку вынес»), или категориальной квалификации (типа «*Qızıldan balta qayırsan, axır kol dibinə düşər*» // «Чист молодец: ни коз, ни овец»), диалогического представления (типа «*Birinə dedilər: - Atan acından öldü! Dedi: - Varı idi, yemədi?!*» // «Дай молочка! – Погоди, еще не подошли бычка»), или отношения амплификации (нанизывания) (типа «*Au qonaq, olaydı yağ,*

bişirədim qaуғанаq, vay tava dərdi!» // «Первая жена от бога, вторая от человека, третья от черта»).

Таким образом, можно заключить, что типологически системные логико-смысловые отношения являются обязательным, определяющим свойством иронических паремий. Это в равной мере относится ко всем конструктивным моделям паремий в обоих языках – как к монопредикативным, так и к полипредикативным конструкциям. В монопредикативных конструкциях эти смысловые отношения членят конструкцию по одним «правилам», а в двух- и многокомпонентных по другим принципам: в простых предложениях выразителями сторон отмеченных отношений (условно-следственные, противительные отношения) предстают члены простого предложения (или их составы), а в полипредикативных – отдельные предикативные части (или блоки). Синтаксическая организация иронических полипредикативных конструкций ничем не отличается от полипредикативных конструкций нейтрального смысла.

В третьей главе – **«Креативные (несистемные) формы паремиологических единиц с ироническим смыслом»** – рассматриваются несистемные (креативные) формы употребления пословиц и поговорок и семантико-структурные изменения, происходящие в них.

В первом **параграфе** данной главы даются предварительные замечания по некоторым общим вопросам, связанным с данной тематикой. Отмечается, что эти формы в обоих языках представляют результаты сложившейся тенденции – вторичного использования устойчиво воспроизводящихся структур в индивидуально-авторских целях. Они представляют сугубо речевые эффекты, необходимые в той или иной ситуации для более яркого выражения иронико-шуточных смыслов. Ср.: «*святы нары пусты не бывают – свято место не бывает пусто*»; «*взялся за гуж, не упустил свой куш*»).

Во втором параграфе (**«Несистемные (креативные) формы употребления пословиц и поговорок»**) рассматриваются несистемные формы, обнаруживающие свою контекстуальную адаптацию, т.е. индивидуально-авторское применение на фоне тех конструкций, которые являются общеупотребительными. Отмечается, что в этих формах, известных всем носителем языка, они воспроизводятся, а также в этих формах они представлены в лексикографических источниках. Поэтому системные формы являются языковыми, а несистемные – индивидуально-авторскими образованиями.

Системные формы являются своеобразным плацдармом для возникновения новых речевых употреблений. В этом отношении нами выявлены 2 основных вида их конструктивно-семантических «новаций», которым они подвергаются в языке-речи:

1. *Деконцептуализация паремиологической конструкции*, когда паремия как бы растворяется в авторском тексте, «заземляется» так, что неискушенный читатель во многих случаях не подозревает использование пословицы или поговорки. Ср.: «*Utanmağına utanmır, nə də ki qaysava sovdasında olan körəklər kimi şaxını sındırmır*» // «Я не хочу в руках синицу / Меня уносит журавль» и др.

2. *Структурно-семантические пародии*, когда в основу модификации пословиц кладется лишь структурная схема общеизвестной паремиологической единицы. Ср.: «*Canım, ruslar cardan əl çəkdi də, müsəlmanlar əl çəkmirlər*» // «Если Шаймиев не идет к закону, то закон идет на фиг» и др.

Заметим, что процесс инновационного использования структурных схем сложных паремиологических единиц как в русском, так и в азербайджанском языкознании специально не изучался. Он ждет своего теоретического освещения в пределах «синтаксической фразеологии», но до сих пор фрагментарно рассматривался на общем фоне приемов языковой игры. Данное явление должно быть изучено в рамках актуализации семантических структур определенных синтаксических единиц.

В третьем параграфе этой главы (**«Семантико-структурные изменения в креативных формах иронических паремий»**) рассматривается система квазиформ проявления иронического смысла в паремиологических единицах. Наш материал в этом плане довольно четко распределяется на две основные группы:

1. *Креативные формы, прецедентную базу которых составляют паремиологические единицы с этимонным (первоначальным) ироническим смыслом*, т.е. это те конструкции, которые изначально являются ироническими. Ср.: «*У кого что болит, тот о том и говорит*» = «*У кого что болит, патанатом подтвердит*» // «*Arvad uyxan evi heç fələk da uxa bilməz*» = «*Arvad uyxan evdən Allahın xəbəri yoxdur*» и др. Эти квазиформы воспринимаются читателем адекватно только благодаря их знаниям этимонных форм паремий. Они выступают в качестве «информационного заряда» для полноценного понимания квазиформ. Здесь «дублируется» не только структурная модель этимона, не толь-

ко логико-смысловые отношения, характерные для этимонной формы, но и тема-рематическое членение текста.

2. *Креативные формы, основу которых составляют паремиологические единицы иронического этимонного смысла.* Это – конструкции с нейтральной, иронической основой. Иронический смысл они приобретают именно на материале креативных квазиформ. Ср.: «*Büdcəni payızda sayarlar*» = «*Cücəni payızda sayarlar*». Данный прием целевого креативного творчества известен еще со времен классических эпиграмм, которые время от времени появлялись в связи с определенными социально-историческими событиями или поступками отдельных личностей. На современном этапе на телевидении и в средствах массовой коммуникации этот процесс приобретает, глобальный, необратимый характер, о чем пишут исследователи так называемого «потока мышления» современных беллетристов.

В результате анализа фактического материала, можно заключить, что если креативные формы охватывают как сугубо иронические паремии, так и нейтральные, иронические по этимонной форме пословичные единицы, то этот факт дает пищу для размышления о системном характере речевой креативности, а также о самостоятельности языковой семантики ироничности. Такому заключению способствуют также те структурные изменения, которые происходят в креативных формах – редукция, контаминация, авторизация и др. А эти процессы, как уже подтверждено в теоретических разработках, очень характерны для чисто языковых (системно-языковых) единиц.

В заключении подводятся общие итоги исследования.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях автора:

1. Концепт иронии в паремиологических единицах // Материалы международной молодежной научно-практической конференции. Ульяновск, 2013, с. 104-111
2. О системных отношениях в паремиологии // Материалы международной конференции Паремия славянских народов VII – «Паремия вчера и сегодня». Чехия, Острава, 2014, с.325-329
3. Аспекты изучения иронии как формы языкового мышления // Учёные записки. БСУ, 2014, №2, с.23-43
4. Azərbaycan xalq bayatılarının linqvistik tədqiqinin bəzi aktual məsələləri // BDU: Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2015, № 2, s. 77-81

5. Иронический смысл как результат лингвокреативного мышления (на материале русского и азербайджанского языков) // Вестник РУДН, Москва, №4, 2015, с.146-153
6. О семантической структуре иронического смысла // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку, БСУ, 2016, №1, с.121-128
7. Иронические паремии, построенные по модели сложных и многокомпонентных предложений // Ученые вести АУЯ. Баку, №2, 2016, с.189-194
8. Семантико-синтаксические особенности иронических паремий (на материале русского и азербайджанского языка) // Filologiya məsələləri. Bakı, №3, 2016, с.133-139
9. О языковой реальности иронического смысла высказывания // Doktorantların və gənc aspirantların konfransı. Bakı, 2016, s.34-36

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazma hüququnda

XALİDƏ ƏLABBAS qızı BABAŞOVA

**İSTEHZA MƏNALI PAREMIOLOJİ VAHİDLƏR
(rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)**

5707.01 – Slavyan dilləri (rus dili)

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2016

**Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin
Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir**

Elmi rəhbər: **İlyas Həmidulla oğlu Həmidov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Təvəkkül Hadı oğlu Şükürbəyli**
filologiya elmləri doktoru, professor

Həbib Adil oğlu Mirzəyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Xarici dillərin və onların tədrisi metodikası
və Azərbaycan dilçiliyi kafedraları

Müdafiə «14» dekabr 2016-cı il saat 14⁰⁰-da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.71 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «11» noyabr 2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

D.02.71 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.MUQİMOVA

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. İstehzanın öyrənilmə tarixi onu göstərir ki, qədim dövrlərdə istehza özünükiçiltmənin xüsusi bir forması olmuş və “sözlərlə deyilənin əksini nəzərdə tutanı” ifadə edirdi. İfade olunan cümlənin məzmunu ilə onun gizli, müəllif mənası arasında olan münaqişə istehzanın, istehza mənasının əsasını təşkil edir. İstehzanın dil vasitəsilə maskalanma (ört-basdır edilmə) üsulu kimi inkişaf tarixinə dair materiallar onu göstərir ki, istehza yalanın xüsusi forması olaraq, nə demək istədiyimizlə nə dediklərimizin bilərəkdən toqquşması əsasında funksionallaşır. Bu cür dil bazisinə əsaslanan istehza, tarixən sırf ritorik şərhə məruz qalmışdır, yəni tarixən istehza ritorik fiqur kimi təqdim edilmişdir ki, buna da istehzanın hamıya məlum ensiklopedik (leksikoqrafik) mənbələrdə bu cür şərh edilməsi dəlalət edir.

Bir çox müasir tədqiqatçılar hesab edirlər ki, istehza tarixən özünükiçiltmədən yaranmışdır və gizli, implisit tənqidi, hətta qarşıdakını ələ salma, onun alçadılması sahələrini də əhatə edirdi. Hər halda istehzanın müasir modeli geniş diapazona – həm yumor, həm satira, həm kinayə və həm də efvemizasiya təzahürlərini əhatə edən sinkretik zonaya qədər gəlib çatmışdır. Söyləmin semantik quruluşunun istehza mənası ilə bu cür yüklənməsi istər ritorika, “gizli mənalarda dilçiliyi” sahələrində, istərsə də nisbətən yeni dilçilik sahəsi olan koqnitiv dilçilikdə bir sıra suallar doğurur. Bu gün istehza özünün dərk edilməsinə dair artıq bir çox linqvo-koqnitiv nəzəriyyələri müxtəlif aspektlərdə, o cümlədən, ritorik, sırf dilçilik, məntiqi-məna, koqnitiv dilçilik aspektlərində aktuallaşdırır. Bu cür çoxtəbəqəliyin nəticəsi kimi biz istehza mənasının predmeti (konkret spesifik konstruksiyalar və ya onların modelləri), obyekt və funksional əsası, həmçinin istehza diskursunun strukturlaşdırılması haqqında məsələləri yenidən gündəmə gətirməyə məcburuq. İstehza nəzəriyyəsinin müasir dövrdə inkişafı zəmnində bu məsələlər, hesab edirik ki, çox aktualdır. Heç də az dərəcədə aktual olmayan və adekvat şərhə ehtiyacı olan bir məsələ də var: istehza mənasının xüsusi dil, konstruktiv modeli varmı və ya istehza mənası ayrı-ayrılıqda götürülən hər bir halda müxtəlif mətnləri faydalı zəmin kimi istifadə edir? İstehza mənasının formalaşması üçün vacib dil vasitələrinin, yəni “istehzanın dil siqnallarının” (X.Vaynrix) olması məsələsi də bu gün çox aktualdır və özünün elmi izahını gözləyir. Və, nəhayət, istehza nəzəriyyəsi ilə bağlı bir çox problemlərin həlli üçün daha bir məsələnin – istehza diskursunun iki üzlü, iki şaxəli olması məsələsinin

həlli də vacibdir: bəzi hallarda istehza parazitləşdirici struktur (sərbəst mikromətnlər əsasında) kimi formalaşır, digər hallarda isə istehza mənası daşıyan sabit frazeologizləşmiş vahidlərlə təqdim olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istehza mənasının törəməsinə (generasiyasına) dair məsələlərə həsr edilmiş tədqiqatlarda istehza mənasının müxtəlif növləri fərqləndirilsə də (istehza, acı istehza, istehza-rişxənd, istehza-yumor, istehza-ələ salma və s.), mətnlərin konstruktiv modelləri və xüsusiləşmiş sintaktik strukturlar nəzərə alınmır. Burada bütöv bir mikromətni (mikrosistemi) çərçivəyə salan və yalnız birlikdə və tam həcmdə istehza mənasını təqdim edən dil vasitələri kompleksinin təyin edilməsi də əsas problemlərdən biridir. Digər tərəfdən, özü-özlüyündə, istənilən kontekstdən kənar qeyd edilən istehza mənasının, istehza enerjisinin sabit daşıyıcıları olan müstəqil bütöv cümlə konstruksiyalarının təyin edilməsi də qarşıda duran problemlərdəndir.

İstehza mənasının və bu mənanı törədən istehza diskursunun öyrənilmə aspektləri məsələsi də heç də az aktual deyil. Bu dil materialları tamamilə məntiqi bir şəkildə nəinki sırf linqvistik aspektdə dərkətmənin predmetinə çevrilirlər, onlar dil materialının öyrənilməsində hətta linqvo-məntiqi, sırf ritorik, praqmatik aspektlərdə də diqqət obyektində olmuşlar və indi də diqqət mərkəzindədirlər. Bundan başqa, dil-nitq münasibətlərinin antroposentrik xarakterinə dair gərgin tədqiqatların aparılması ilə bağlı (xüsusilə son iyirmi ildə) istehza mənasının koqnitiv və linqvokulturoloji aspektlərdə öyrənilməsi daha da aktuallaşmışdır. İstehza fenomeninə bu cür tədqiqatçı diqqəti istehzanın polimetrik dil-nitq hadisəsi kimi və ümumiyyətlə nitq təfəkkürünün xüsusi bir forması kimi çox aspektli və sistemli şəkildə öyrənilməsi zərurətini bir daha təsdiq edir, çünki bu hadisə bir neçə formada – istehza mənası formalaşdıran bütöv mətndən istehzanın qeyri-verbal (“sözlə ifadə olunmayan”) eksplikasiyasına (aydınlaşdırılmasına) qədər təzahür edir (məsələn, “*o, bu sözlərə yalnız istehzalı təbəssümlə cavab verdi*” modelinə uyğun “*bəyin hədə-qorxusuna o ancaq istehzalı təbəssümlə cavab verə bildi*”). Bizim fikrimizcə, korrelyasiya edən dil ifadə formaları çərçivəsində istehzanın öyrənilməsi, yəni sərbəst törəyən istehza mətnləri ilə ilkin olaraq müəyyən istehza mənasını ifadə etmək üçün yaradılmış və təməli istehza mənası ilə “doldurulan” sabit paremioloji-frazeoloji konstruksiyaların qarşılaşdırılması daxilində öyrənilməsi xüsusilə vacibdir. Çox güman ki, sabit semantikaya malik olmasına görə elə məhz bu cür konstruksiyalar kifayət qədər həcmli, geniş və çox aspektli hadisə olan istehzanın öyrənilməsinə dil özlü kimi xidmət etməlidirlər. Bu məsələ, de-

mək olar ki, monoqrafik tədqiqatlar çərçivəsində hələ də öyrənilməmişdir. Hesab edirik ki, istehzanın təsadüfdən-təsadüfə istehza semantikasını “törədən” sərbəst mətnlər müstəvisində ənənəvi olaraq öyrənilməsi nəticə etibarilə mütərəddid alınır, çünki istehza diskursunun strukturlaşdırılmasına və istehza mənasının formalaşmasına yardım edən dil vasitələri arsenalı mətn-dən mətnə dəyişir.

Hazırkı halda biz iki müxtəlif sistemli (Azərbaycan və rus) dillərinin paremioloji materiallarının çoxpilləli təhlili vəzifəsini qarşımıza məqsəd qoyuruq. Bu cür yanaşmanı istehzanın bir dil hadisəsi kimi, universal, ümumbəşəri təfəkkürün bir forması kimi, dil universalisi kimi universal olmasının adekvat isbat edilməsi perspektivi baxımından daha əsaslı hesab etmək lazımdır. Məhz bu material baxımından istehza kolliziyasının (kəskin mənə toqquşmasının) əsasını təşkil edən xarici təsirə məruz qalmamaq (“assertivlik”) kimi ümumlinqvistik problemi (*həqiqət / yalan, bəli / xeyir* və s.) özünün kifayət qədər şərhini və təsvirini əldə etmiş olur. Bu arada əksər hallarda istehza mənası və ya yumor “damğası” ilə səciyyələnən “yeni paremiyalar” kimi dil materialı xüsusi maraq oyadır. Qeyd olunan materialın təsviri, bizim qənaətimizə görə, istehza fenomeninin sərhədlərinin adekvat müəyyən edilməsi məqsədilə inandırıcı əsas kimi çıxış edə bilər. Bu məsələ ümumi filologiyada indiyə qədər heç gündəmə gətirilməmişdir.

Qeyd olunan bir sıra məsələlərin həlli və bu mövzuya aid qarşıda duran digər vəzifələrin yerinə yetirilməsinin zəruriliyi tədqiqat işinin aktuallığına dəlalət edir.

Tədqiqatın predmeti istehza mənasını ifadə edən və bu mənanın Azərbaycan və rus dillərində formalaşmasına zəmin yaradan nitq vasitələri sistemidir.

Tədqiqatın obyektı istehza mənasının dil reallığı kimi praqmatik və konstruktiv dəyərləndirmə mövqelərindən və istehzanın nitq janrı kimi dil statusundan çıxış edərək, istehzanın semantik sahəsinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi istehza mənasının formalaşmasının çox aspektli təsvirindən, onun əsas formalarının reallaşmasının aşkar edilməsindən və onun mətn parçalarında və müstəqil dil vahidləri daxilində semantik strukturunun sistem xarakter daşmasının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın qarşıda duran vəzifələrinə bir sıra məsələlərin həlli daxildir, o cümlədən:

a) üslubi-ritorik paradıqmalarda istehzanın (istehza fenomeninin) yerinin təyin edilməsi;

b) diskursun istehza mənasının sırf lingvistik parametrlərinin – yalan / həqiqət tərəflərinin istehzanın semantik nüvəsinin formalaşmasında qarşılıqlı əlaqələrinin təyin edilməsi;

c) özünükiçiltmənin məna çalarlarının rolunu və ya istehzanın həmsöhbətə ünvanlanmasında onun tarixən təzahürü baxımından əsas semantik funksiyasının müəyyən edilməsi;

d) istehzanın leksisentrik başa düşülməsinə müqabil, kommunikativ-praqmatik təbiətə malik olmasını, onun dilin predikativ vasitələri ilə bağlı olmasını əsaslandırılması;

e) mətn və cümlə vahidləri səviyyəsində istehza mənasının semantik quruluşunu müəyyən edilməsi;

f) verbal / qeyri-verbal, kontekst / situasiyadan asılı olan cümlə (paremioloji) istehza formalarının ümumi təsnif edilməsi baxımından istehza mənasının reallaşma modellərinin müəyyən edilməsi;

g) istehza mənasının sistem-kreativ ifadəsinin real olmasını, onun mətn (diskursiv) quruluşlarında “parazitləşdirici” mahiyyətini və müstəqil cümlə vahidlərində koqnitiv mətləbinin əsaslandırılması.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində ənənəvi kompleks (struktur-semantik) təhlil və dil hadisəsinin təsviri metodlarından, bəzən isə, labüd olan hallarda (müxtəlif dil səviyyələrinə aid vahidlərin təsvirin müxtəlif aspektlərinin obyektləri ilə qarşılaşdırılmasını müəyyən edilməsi zərurətindən söhbət gedəndə) sistem təhlili elementlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri kimi bədii ədəbiyyat, KİV-nin və publisistikanın materialları götürülmüşdür. Əsas material kimi isə Azərbaycan və rus dillərinin leksikoqrafik mənbələrində qeyd alınmış istehza mənalı paremioloji vahidlər çıxış edir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

a) tədqiqat işində ümümbəşəri mənada nitq təcrübəsinin ən geniş yayılmış hadisəsinin qarşılaşdırma aspektində öyrənilməsinə cəhd edilmişdir;

b) digər ritorik fiqur və modellərin sistem münasibətlərinin yaranmasında istehzanın potensial imkanları əsaslandırılır;

c) istehzanın mənaya aid və praqmatik hadisə kimi sırf kommunikativ təbiətə malik olması fikri irəli sürülür.

İstehza mənasının təzahür növləri və formaları dərindən təhlil üsulu nəticəsində müəyyən edilir ki, onlar da ifadə üsullarına və bu dil konstruksiyalarının ifadə etdiyi məntiqi-semantik münasibətlər əsasında modelləşdirilir. Nəzəriyyədə ilk dəfə olaraq istehza mənası, onun quruluşu nəinki ənənəvi dil vahidləri materialı əsasında, həm də hər iki dilə məxsus

paremioloji vahidlər və onların sistemdən kənar, kreativ formaları əsasında müəyyən edilir.

Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti bir çox hallarda həm də yuxarıdakı bəndlərdə sadalanan göstəricilərlə də müəyyən edilir: tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyətini müəyyən edən məsələlər dairəsinə, ilk öncə o məsələlər daxildir ki, onların həlli istehzanın polifonik xarakter daşmasını isbata yetirmiş olsun. İstehza bir dil hadisəsi kimi qəti şəkildə ayrıca götürülmüş hər hansı bir aspektdə dəyərləndirilə bilməz; istehzanın real olaraq iki formada (“parazitləşdirici” və model-konstruktiv) təzahür etməsi istehzanın həm üslubi-ritorik fiqur kimi, həm də linqvo-praqmatik (kommunikativ-praqmatik) mahiyyət kimi bir qədər qeyri-ənənəvi şərh edilməsinin əsaslarını qoymuş olur.

Ona görə də tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyətini biz, ilk öncə, istehzanın sistem xarakter daşmasında və bu sahədə istər dilin müxtəlif səviyyələrinin sistem vahidlərindən, istərsə də onların kreativ (sistemdən kənar) formalarından istifadə edərək, istehza mənasının reallaşmasında görürük.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Təhlilin obyekt və predmetini Azərbaycan və rus dillərinin ritorika kursunun tədris proqramına daxil olan material və tematika təşkil edir. Tədqiqat işinin nəticələrindən hər iki dilin ritorika, paremiologiya və sintaksis kimi kurslarının tədris olunmasında istifadə edilə bilər. İşin materiallarından həm də ritorik-paremioloji xarakter daşıyan leksikoqrafik nümunələrin hazırlanmasında da istifadə etmək mümkündür.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. İstehza fenomeninin nəzəri baxımdan araşdırılması perspektivini istehza mənasının strukturunun sistemli şəkildə təhlilində görmək lazımdır. Bu isə, ilk öncə, dil sisteminin müxtəlif vahidlərinin – mətn və söyləmin, sərbəst cümlə və yenidən təqlid edilən vahidlərin, dil-sistem formaları və onların kreativ (sistemdən kənar) formalarının fərqləndirici qarşılaşdırılması ilə bağlıdır.

2. İstehza təfəkkürünün universallığı yalnız iki (yaxşı olardı ki, müxtəlif sistemli) dillərin materiallarının müqayisəsi əsasında isbat edilə bilər ki, bu müqayisənin də əsasını istehzanın ifadə modelləri təşkil edir.

3. İstehza mənasının semantik strukturu istehza mənası kəsb edən spesifik konstruksiyaların əsasında müəyyən edilə bilər. Bu, o konstruksiyalardır ki, onların dil müstəvisində müstəqil mövcudluğu onların istehza mənası daşmasından irəli gəlir və bu cür vahidlər, əgər belə demək mümkündürsə, ironem hesab edilirlər; mətn (geniş diskursiv) tərtibatı sahəsində istehza üstqurum, parazitik hadisə kimi təzahür edir ki, bu da öz növbəsində

bir çox istehza siqnallarının (verbal və qeyri-verbal) köməyilə ifadə olunmasında öz əksini tapır.

4. İstehza fenomeninin öyrənilməsini paremioloji vahidlərin materialları əsasında aparılması daha məqsədəuyğundur, çünki paremiyaların quruluşunun və semantikasının bütün parametrləri sabitlik və dayanıqlıq baxımından fərqlənilir; bu vahidlər istehza mənasını digər konseptlər kimi sabit ifadə etməyə qadirdilər və bununla da istehzanın dil hadisəsi kimi, təfəkkürün xüsusi forması və hər iki dildə xüsusi nitq janrı kimi müstəqil olmasına dəlalət edirlər.

5. İstehza mənasının dil reallığı həm də bir məqamda özünü əks etdirir: paremioloji vahidlərin sintaktik quruluşlarında təqdim olunan istehza mənası özünün əsas, sintaktik quruluşun mərkəzi modelləri ilə təqdim olunurlar və əzəli məntiqi-məna münasibətlərinin (səbəb – nəticə, qarşılaşdırma və s.) daşıyıcıları kimi çıxış edirlər. Paremiya-ironemlər arasında praktiki olaraq kəsişən, periferiyaya aid sintaktik modellər mövcud deyil.

6. Əzəli olaraq istehzanın koqnitiv mahiyyəti linqvokreativ təfəkkürlə bağlıdır. Təfəkkürün bu üsulu (tipi) istehza mənasını istər sistem formalarında, istərsə də sistemdən kənar (təsadüfi, kreativ) formalarda müşayiət edir. Qeyd edək ki, son zamanlar hər iki dildə ümumlingvistik təmayül müstəvisində dilin presedent (əksəriyyətinə məlum) ehtiyatlarından geniş istifadə və onların təhlili (bu məqam hər iki dilə xarakterikdir) müşahidə olunur.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin elmi məruzələrində və eləcə də kafedra iclaslarında müzakirədən keçmiş, Azərbaycanda, Rusiyada və xarici ölkələrdə çap edilmiş məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi qarşıya qoyulan problemin həlli xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunmuşdur. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın həcmi 162 səhifədir.

DISSERTASIYA İŞİNİN MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində tədqiqat mövzusunun aktuallığı və əsaslandırılması, öyrənilmə vəziyyəti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat obyektinin seçilməsi, tədqiqat üsulu, işin elmi yeniliyi, praktik və nəzəri əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqat materialının mənbələri, işin əsas elmi müddələrinin aprobasiyası və tədqiqat işinin strukturu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsildə (**“Mətnin istehza mənasının öyrənilməsinin nəzəri məsələləri”**) istehza diskursuna və istehzaya nitq fəaliyyətinin “kateqoriyası” kimi yanaşmaların formalaşmasının əsas mərhələlərindən danışılır ki, bu da dilin antroposentrik paradıqmaları ilə – dil yaradıcılığının koqnitiv mexanizmləri ilə bağlıdır. Elə burada da istehza mənasının semantik quruluşunun əsas məsələləri nəzərdən keçirilir, əsas diqqət isə istehza mənasının linqvokreativ təfəkkürün nəticəsi kimi izhar edilməsinə yetirilir.

Bu fəslin birinci paraqrafında (**“İstehzanın dil təfəkkürünün forması kimi öyrənilməsi aspektləri”**) istehza təbiətinin dil təfəkkürünün forması kimi öyrənilməsinin əsas aspektləri nəzərdən keçirilir. Klassik filologiya istehza fenomenini əslində deyilənlərə zidd olanı ifadə edən ritorik məcaz kimi təsnif edirdi. Ensiklopedik xarakterli bütün lüğətlərdə istehza ritorika kateqoriyası kimi məhz bu cür təqdim olunmuşdur.

İstehzanın mövcud olan tərifləri, əgər belə demək mümkündürsə, qeyd olunan iki modellər ətrafında dolaşır və əksər hallarda da fərdi dil xarakteristikalarına malik ritorik göstəriciləri özündə cəmləşdirir (onları gah ritorik fiqur kimi, gah da məcaz kimi təyin edirlər). İstehzanın təyin edilməsinə dair ümumi icmal belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, istehzanın mövcud tərifləri bir-birlərindən bu hadisənin təyini zamanı hansı parametrlər ön plana çəkilməsi ilə fərqlənir. Bu nöqteyi-nəzərdən istehza mənasını ifadə edən dil vahidlərinin təsnif edilməsində 7 əsas aspekt və mövqelərini ayırd etmək olar (istehzanın şərh edilməsində ritorik, linqvoməntiqi, praqmalingvistik, kateqorial-dil, kommunikativ-dil, referensial (təyinedici) və koqnitiv aspektləri).

İkinci paraqrafda (**“İstehza mənasının semantik quruluşu haqqında”**) nəzərdən keçirilən dil hadisəsinin təbiəti ilə bağlı əsas müzakirə məsələsinə toxunulur ki, bu da hansı dil vahidlərinin istehza mənasının strukturlaşması sahəsinə cəlb olunmasından, yəni, başqa sözlə desək, hansı dil vahidlərinin istehza mənasını daşıya bilməsindən ibarətdir. Bu məsələyə dair mövcud olan elmi baxışlar, fikrimizcə, xüsusi isbat edici qüvvəyə malik deyirlər. Hesab edirik ki, bu məsələnin qeyd edilən durumda olması heç də bu sahədə tədqiqatların və ya onların müəlliflərinin ixtisaslaşma səviyyəsi ilə yox, istehza kateqoriyasının özünün çoxşaxəli, onun struktur-semantik parametrlərinin qeyri-müəyyən, yaygın olması ilə əlaqədardır.

Düşünürük ki, istehza, söz-leksemdən fərqli olaraq, kommunikativ-praqmatik bazaya malikdir ki, bu da istehza mənasının quruluşunu təşkil edir. Söz müstəqil istehza mənasına malik ola bilməz. Söz invariant leksik

mənaya malikdir, bəzən isə konstruktiv kontekstdə istehza mənasını “qazana bilər”, lakin sözün istehza mənası hər zaman ikinci dərəcəli, kontekstual baxımdan sonradan əldə edilmiş mənədir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, istehza – danışanın kommunikativ məramına, yəni mətnin pragmatik sahəsinə aiddir. Və bu niyyət təcrid olunmuş formada istifadə olunan tək-cə bir leksem daxilində, yəni lüğət vahidi daxilində təzahür edə bilməz. Bundan başqa, istehzanın kommunikativ-pragmatik təbiəti (onun leksik tərəfi yox) dildə xüsusi istehza mənalı paremioloji vahidlərin olması ilə də təsdiq olunur.

Beləliklə, söz-leksemaların istehza mənasını birbaşa, müstəqil daşıyıcılar sahəsinə cəlb etmək cəhdi müəyyən şübhə doğurur. Bu baxımdan A.F.Losevin şərhini qəbul etmək daha məntiqə uyğun olardı. O, hesab edirdi ki, “istehza hiylədən (kələkdən) fərqli olaraq sadəcə həqiqəti gizlətmir, həm də onu ifadə edir. İstehzanın məğzi ondan ibarətdir ki, mən, “hə” deyəndə özümün “yox”unu da gizlətmirəm, əksinə, məhz elə onu ifadə edərək, müəyyənləşdirirəm”.⁴ Belə çıxır ki, istehza – leksik yox, kommunikativ-pragmatik kateqoriyadır. Deməli, ayrı-ayrı leksemlər də kontekstdən kənar istehza mənasının müstəqil, sabit daşıyıcıları ola bilməzlər. İstehza – predikativ münasibətlərin reallaşması sahəsidir.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı (**“İstehza mənası linqvokreativ təfəkkürün nəticəsi kimi”**) istehza mənasının linqvokreativ təfəkkürün nəticəsi kimi tədqiq olunması məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu da təsadüfi deyil, çünki koqnitiv dilçiliyin müasir dövrdə inkişafı, təbii ki, dil hadisələrinin öyrənilməsinin koqnitiv parametrlərini ön plana çəkir.

İstehza mənasının yaranmasının əsasını müəyyən edən obyektiv faktorlar kompleksindən çıxış etsək, o zaman onların sırasında mütləq aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır: a) hiyləli nitq aktının qəsdən istifadə edilməsi (bir şeyi nəzərdə tutub, tamam başqasını söyləmək); b) əks olanı ört-basdır etmək, doğrunu, həqiqəti gizlətmək məqsədilə bu kələyi xüsusilə qeyd etmək üçün dil vasitələri və üsullarından istifadə etmək; c) dildə ilkin olaraq istehza semantikasına malik xüsusi vahidlərin olmaması: ironemlər ikinci nominasiya vahidləri kimi artıq dildə mövcud olan neytral konstruksiyalar və ya onların mətn kombinasiyaları əsasında yaranırlar. Başqa sözlə desək, istehza mənası daşıyan mətnlər parazit varlıqlar kimidir, onlar “başqa bitkilərin şirələri ilə qidalanırlar və yaşayırlar”. İstehza mənasının bu xüsusiyyəti

⁴ Лосев А.Ф. Ирония античная и романтическая // Эстетика и искусство. М., 1966. С. 73.

J.Y.Fomiçeva tərəfindən qeyd edilmişdir: “İstehza öz predmetinə malik deyil, lakin o, istənilən predmeti və ya hadisəni seçə bilər”; “istehzanın əsasını fərdin, şəxsiyyətin reflektor şüuru təşkil edir ki, onun da sayəsində istənilən hadisə istehzanın subyektivi tərəfindən şübhə altına alınmış, ziddiyyətli tərəflər baxımından anlaşılma və dəyərləndirilməyə bilər”.⁵

Beləliklə, istehzanın yaranma mexanizmi ilə bağlı xüsusi nitq-dil təfəkkürü – linqvokreativ təfəkkür haqda danışmaq daha məntiqli uyğun olardı. Təhlil edilmiş paremioloji vahidlər materialı və ayrı-ayrı mikro-mətnlər onu qeyd etməyə imkan verir ki, məntiqi-linqvistik və ritorik fiqur olaraq istehzanın ontoloji əsasını virtual, söylənməmiş cümlənin mənasının aktual söyləmin səthi mənası ilə dəyişdirilməsi təşkil edir. Bizə elə gəlir ki, istehza – linqvokreativ təfəkkür təzahürünün xüsusi bir formasıdır. Bu məqamı müasir dildə (istər Azərbaycan, istərsə də rus dilində) bir qayda olaraq qəbul edilmiş paremioloji konstruksiyaların materiallarından çoxsaylı nümunələr, o cümlədən, istehza meyilli mənalarda effektiv əldə etmək üçün istifadə olunan təsadüfi kreativ formalar da təsdiq edir. Müq. et: «Водка «Буратино» – почувствуйте себя дровами»; «Büdcəni payızda sayarlar» və s.

İkinci fəsildə (“**İstehza mənalı paremioloji vahidlərin struktur-semantik təhlili**”) sadə, mürəkkəb və çoxkomponentli cümlələr modelləri əsasında yaranan istehza mənalı paremiyalar təhlil olunur, onların daxilində təzahür edən məntiqi-məna münasibətlərinin əsas modelləri təyin edilir.

İkinci fəslin birinci paragrafı (“**Sadə cümlə modelləri əsasında yaranan istehza mənalı paremiyalar**”) sadə cümlə modeli əsasında yaranan paremiyaların struktur-məna münasibətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bizim əsas diqqət obyektimiz Azərbaycan və rus dillərində mövcud olan paremioloji konstruksiyalar olduğu üçün, biz sadə cümlə əsasında yaranan paremiyalarda istehza mənalının modellərini qurmağa cəhd etmişik.

İstehza mənasını ifadə edən paremiyalar istehzanın daimi məna yükünü daşıyan bir bazadır (istehzanın mətndaxili formalaşmasından fərqli olaraq). Bu mənada istehza mənalı paremiyaları anlamaq üçün lazım olan gündəlik təcrübənin maksimal dərəcədə hamının anlaya biləcəyi tərzə, ümumbəşəri olmasına aid olan misallar daha şəffaf, daha nümunəvidir. Bu, ilk öncə, istehza mənalı analogi konstruksiyaların hər iki dildə mövcudluğu ilə təsdiqlənir: “*Bir birədən ötrü yorğanı yandırır*” = «*Осередясь на блох,*

⁵ Фомичева Ж.Е. Интертекстуальность как средство воплощения в современном английском романе. Автореф. дисс... канд. филол. наук. СПб., 1992, с. 7.

да и шубу в печь” = “*Из-за одного таракана всю деревню сжечь*”. Başqa sözlə desək, hər iki dilin müqayisəli materialı sübut edir ki, istehza nitq fiquru kimi paremiyalar qismində daimi, yenidən ifadə edilmiş ifadəçilərə – “ironemlərə”, yəni daimi maddi “dislokasiyaya”, lokalizasiyaya malikdirlər.

Hər iki dilin paremioloji vahidlərinin materialı istehza mənasının semantik quruluşu haqda danışmağa imkan verir. Lakin eyniliklə bunu mətn və mətnyaradıcı quruluşlara aid etmək mümkün deyil. Paremiya-ironemlərin semantik strukturu aşağıdakı kompleks münasibətləri ehtiva edir: a) istehzasız, neytral söyləmin istehza mənalı söyləmə münasibəti; b) istehza mənalı söyləmin konkret denotativ mənaya münasibəti; c) denotativ mənanın invariant (lüğətlərdə təqdim edilən) mənaya münasibəti; d) gizli neytral söyləmin invariant mənaya münasibəti. Yalnız istehza mənalı frazeologizləşmiş konstruksiyalar istehza mənasının semantik strukturunun təyin edilməsinə möhkəm zəmin yaradır. Semantik strukturun A komponentinin D komponentinə münasibəti sırf konseptual xarakter daşıyır, çünki reallıqda bu cür söyləmlər mövcud deyil (“*Любила жена мужа: купила ему место в тюрьме*”), lakin mövcud olmayan “*Любила жена мужа: купила ему дорогую виллу*” konstruksiyası ilə yalnız virtual mütənasiblik təşkil edir.

Birinci paraqrafın birinci bəndində (**“Sadə konstruksiyalarda məntiqi-məna münasibətlərinin əsas modelləri”**) sadə cümlə modeli əsasında yaranan istehza mənalı paremiyalarda təzahür edən məntiqi-məna münasibətlərinin əsas modelləri sistemləşdirilir. Burada əsas diqqət şərtinətəcə münasibətlərinə (“*Allah ağıl paylayanda sən harda idin?!*”; “*Сапаварі сiрiуя çобан qоуublаr*” // “*Нашему барану ни в чем нет талану*”; “*Горе одного только рака красит*” и т.п.) yönəlir, çünki sadə cümlələrin sintaktik quruluşu və leksik məzmunu bu münasibətləri bir qədər dərin qatlarda – semantik qarşılaşdırmalar və leksik-qrammatik elementlərin, yəni cümlə üzvlərinin mütənasibliyi daxilində aşkar edir: belə ki, “*нашему барану ни в чем нет талану*” konstruksiyasında dayaq kimi “*баран*” – “*талан*” sözlərinin mütənasibliyi çıxış edir (əgər ... “*баран*” olsa, o zaman “*талан*” ola bilməz; “*талан*” yoxdur ona görə ki, ... “*баран*”). Və ya müq. et: “*Вашину итiрмiсəнсə, зiлфi (тiкi) içiн ағлата; баş кəsilib – зiлфiндəн iтрi хейiфлəнир*”.

Bundan başqa, hər iki dildə geniş yayılmış müqayisə mənası kəsb edən münasibətlərin (məsələn: “*Прям как кочерга*” = “*Дəвəнин боynu kimi дiздiр*”; “*Лады, что у кошки с собакой*” = “*Mehribandılar: itnən pişik*

kimi” və b.) nəzərdən keçirilməsi də diqqətə layiqdir ki, burada da müqayisə tamamilə fərqli xarakter – əşyalar, hadisələr və xüsusiyyətlər məntiqinə sığmayan xüsusi mütənəsiblik xarakteri daşıyır. Bu, adətən “cə-fəngiyyat” adlandırılan, aralarında heç bir əlaqəsi olmayan əşyaları əlaqələndirən müqayisədir.

Kateqorial təsnifatın məna münasibətlərini ifadə edən dil vahidlərinin semantik bazasını yalan və cəngəngiyyətə gətirən qeyri-bərabər əşyaların müqayisəsi yox, əksinə, əşyanın əsasında cəngəngiyyətin digər forması mövcud olan obrazlar vasitəsilə müqayisəsi və dəyərləndirilməsi təşkil edir. Bu dəyərləndirmə forması, bir qayda olaraq, dəyər obyektini daxilində təzahür edir ki, buna da məntiqi baxımdan insan fəaliyyətinə sığışmayan, ona ziddiyyət təşkil edən hərəkət və ya xüsusiyyət aid edilir. Müq. et: “*Он и с камня лыки дерет*” = «*Yumurtadan yun qırxır*»; «*Из осьмины четвертины тянет*» = “*Abbasıdan beş şahı çıxardır*” və b.

Beləliklə, sadə cümlə modeli əsasında yaranan istehza mənalı paremiyalar aşağıdakı nəticələr gəlməyə imkan verir:

a) bu konstruksiyalarda təqdim edilmiş məntiqi-məna münasibətləri özünün elə bir yüksək mücərrədliyinə çatmış olurlar ki, bunun da nəticəsində bu münasibətlərin dərk edilməsi çətinləşir: müxalif (oppozitiv) münasibətlərin aşkar edilməsi cümlənin semantik-sintaktik elementləri ilə onun bir predikativ vahid daxilində məntiqi məzmununu əlaqələndirmək bacarığı ilə şərtləndirilir.⁶ Mürəkkəb quruluşlu konstruksiyalarda isə qeyd olunan məna münasibətlərinin müəyyən edilməsi çətinlik yaratmır.

b) sadə quruluşlu paremiyalarda dəyər obyektinə yönələn istehzanın özünə rişxəndlə nisbəti qeyri-proporsionallıqla xarakterizə olunur: təhlil olunan vahidlər daxilində özünə rişxənd halları çox nadir bir hadisədir. Mövcud olan sadə istehza mənalı konstruksiyalar kifayət qədər çox hallarda iki və daha çox komponentli konstruksiyaların frazeologizləşmiş və ixtisar edilmiş formaları ilə təqdim olunur. Müq. et: «*Где уж нам уж выйти замуж (нам и в девках хорошо)*» və b.

c) qeyd olunan sadə quruluşlu konstruksiyalar daxilində istər Azərbaycan dilində, istərsə də rus dilində bir-birləri ilə üst-üstə düşən, bir-birlərinə bənzər bütöv bir qrup mövcuddur. Müq. et: “*С камня лыки дерет*” = “*Yumurtadan yun qırxır*”. Maraqlıdır ki, bu cür təsadüf, nəinki konstruktiv (hər iki konstruksiya sadə, geniş, tək tərkibli), həm də məna

⁶ Савенкова Л.Б. Русская паремиялогия: семантический и лингвокультурологические аспекты. Ростов-на-Дону, Изд-во РГУ, 2002, s. 17.

baxımdan uyğun gəlir: hər iki halda biz məntiqsizlik faktının daxil edilməsi “metodu” ilə istehza mənasının yaranmasını müşahidə edirik. Müq. et: “с камня лыки драсть” elə “yumurtadan yun qırmaq” kimi cəfəngiyatdır.

Bu fəslin ikinci paraqrafında (**“Mürəkkəb və çox komponentli cümlələr modeli əsasında qurulan istehza mənaslı paremiyalar”**) deyilir ki, qeyd olunan konstruksiyalar daha aydın məntiqi-semantik münasibətləri onların ifadəsi üçün yönəlmiş forma və üsulların bolluğu hesabına aşkar edirlər. Belə bir təmayül hər iki dildə mövcud olan istehza mənalı paremioloji vahidləri birləşdirir: hər iki dildə mövcud olan mürəkkəb vahidlərin komponentləri arasında məntiqi-məna münasibətləri eyni dərəcədə tipikdirlər. Məs.: “Мы кого обидим, того зла не помним” / “Ölmüş eşşək axtarır ki, nalını söksün” и др.

İstehza mənalı paremioloji vahidlər üzərində apardığımız səthi müşahidə bizə aşağıdakıları qeyd etməyə imkan verir:

a) hər iki dildə bu konstruksiyalar mürəkkəb, çoxkomponentli cümlələrin dil modelləri ilə təqdim olunmuşdur. Yalnız istehza mənasını ifadə etməyə yönələn hər hansı modelin spesifik struktur sxeminə biz rast gəlməmişik. Dialoq elementlərini özündə ehtiva edən konstruksiyalar da xüsusi məqamlarla fərqlənmirlər, çünki onlar neytral, istehzasız dialoqların ifadə olunmasında da iştirak edirlər. Müq. et: “Dərziyə dedilər: durun, köçürük, iynəsini sancdı yaxasına”. Başqa sözlə desək, istehza mənalı mürəkkəb konstruksiyalar hər iki dilin ehtiyatında olan konstruktiv modelləri qanunauyğun şəkildə təkrar edirlər.

b) bu konstruksiyalar hər zaman iki qütblüdürlər ki (yəni binar, iki hissəli), burada da onların məntiqi-semantik xüsusiyyətləri aşkar olunur. Bu konstruksiyalarda məhz o məntiqi-semantik münasibətlər ifadə olunur ki, onlar da neytral, istehza mənası ifadə olunmayan quruluşların mürəkkəb və çoxkomponentli strukturlarına xarakterikdir.

İkinci paraqrafın birinci bəndində (**“Mürəkkəb konstruksiyalarda məntiqi-məna münasibətlərinin əsas modelləri”**) məntiqi-məna münasibətlərinin daha çox işlənməsi, tezliyi baxımından müəyyən tipləri nəzərdən keçirilir. Mürəkkəb neytral cümlələrdə məntiq-məna münasibətlərinin daha geniş müxtəlifliyi təqdim olunmuşdur. Deməli, ümumi konstruksiyaya predikativ hissənin nə qədər daxil edilməsindən asılı olmayaraq, onlar hamısı məntiqi-məna münasibətləri ilə işarə edilən iki qütbə yerləşirlər. Bu ya səbəb-nəticə münasibətləri (məs.: “Dilənçiyə xiyar verdidilər, əyridir deyə almadı” // “Дали нагому рубашку, а он говорит толста”), ya şərti-nəticə

münasibətləri (məs.: “Allah kora necə baxsa, kor da Allaha elə baxar” // “Кобыла с волком мирилась, да домой не воротилась”), ya qarşılaşdırma münasibətləri (məs.: “Acından günorta durur, bığını yağ ilə burur” // “Голову сняли, да шапку вынес”), ya kateqorial dəyərləndirmə münasibətləri (məs.: “Qızıldan balta qayırsan, axır kol dibinə düşər” // “Чист молодец: ни коз, ни овец”), dialoji təqdim etmə münasibətləri (məs.: “Birinə dedilər: - Atan acından öldü! Dedi: - Varı idi, yemədi?!” // “Дай молочка! – погоди, еще не подоили бычка”), ya da ki, amplifikasiya (yan-yana düzülmə) münasibətləridir (məs.: “Ау qonaq, olaydı yağ, bişirərdim qayğanaq, vay tava dərdi!» // “Первая жена от бога, вторая от человека, третья от черта”).

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tipoloji baxımdan sistem, məntiqi-məna münasibətləri istehza ifadə edən paremiyaların mütləq və təyinedici xüsusiyyətidir. Bu eyniliklə hər iki dildə mövcud olan paremiyaların bütün konstruktiv modellərinə – həm monopredikativ, həm də polipredikativ modellərinə aiddir. Monopredikativ konstruksiyalarda qeyd olan məna münasibətləri konstruksiyanı bir “qayda” ilə, iki və daha çox komponentli konstruksiyalarda isə digər prinsiplər əsasında üzvlən-məsini təşkil edir: sadə cümlələrdə məna münasibətlərinin tərəflərini (şərti-nəticə, ziddiyyət münasibətləri və s.) sadə cümlə üzvləri (və ya onların düzümü, heyəti), polipredikativ konstruksiyalarda isə ayrı-ayrı predikativ hissələr (və ya bloklar) ifadə edirlər. İstehza mənalı polipredikativ konstruksiyaların sintaktik quruluşu baxımdan təşkil olunması neytral məna daşıyan polipredikativ konstruksiyalardan heç nə ilə fərqlənmirlər.

Üçüncü fəsildə (**“İstehza mənalı paremioloji vahidlərin kreativ formaları”**) atalar sözləri və zərbi-məsəllərin sistemdən kənar (kreativ) formalarının istifadə olunması və onlarda baş verən struktur-semantik dəyişikliklər nəzərdən keçirilir.

Bu fəslin **birinci paraqrafında** adı çəkilən mövzu ilə bağlı bəzi ümumi məsələlər haqqında ilkin mülahizələr irəli sürülür. Qeyd olunur ki, hər iki dildə bu formalar yaranmış təmayülün nəticələridir: onlar fərdi-müəllif məqsədilə sabit quruluşlar əsasında yenidən yaranan formaların ikinci dəfə, təkrar işlənmələridir. Bu formalar daha aydın istehza-məzhəkə mənasını bildirmək üçün bu və ya digər şəraitdə yaranan sırf nitq effektinə malikdirlər. Müq. et: «*святые нарты пусто не бывают – свято место не бывает пусто*»; «*взялся за гуж, не упустил свой куш*» və s.

İkinci paraqrafda (**“Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin (kreativ) işləm formaları”**) konseptual uyğunlaşma, yəni hamıya məlum konstruksi-

yaların fərdi-müəllif tətbiqi ilə səciyyəli sistemdən kənar formalar nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, bütün dil daşıyıcılarına məlum bu cür formalarda bu vahidlər yenidən təqlid edilir və bu cür formalarda da leksikoqrafik mənbələrdə təqdim olunurlar. Ona görə də sistem formalarını dil, qeyri-sistem formalarını isə fərdi-müəllif əmələgəlmələri hesab etmək olar. Sistem formaları yeni nitq işləmələrinin yaranması üçün özünəməxsus əməliyyat meydanıdır. Bu baxımdan onların dil-nitq daxilində konstruktiv-semantik baxımdan “yeniləşməyə” məruz qalan iki növünü ayırd etmək olar:

1. *Paremioloji konstruksiyanın dekonseptualizasiyası*. Paremioloji vahid müəllif mətnində sanki əriyir, elə itir ki, təcrübəsiz oxucu bir çox hallarda atalar sözü və ya zərbi-məsəlin istifadə edilməsini duya bilmir. Müq. et: «*Utanmağına utanmır, nə də ki qaysava sovdasında olan köpəklər kimi şaxını sındırmır*» // «*Я не хочу в руках синицу / Меня уносит журавль*» və s.

2. *Struktur-semantik parodiyalar*. Atalar sözləri modifikasiyalarının əsasını hamıya məlum paremioloji vahidin struktur sxemi təşkil edir. Məs.: «*Canım, ruslar cardan əl çəkdi də, müsəlmanlar əl çəkmirlər*» // «*Если Шаймиев не идет к закону, то закон идет на фиг*» və s.

Qeyd edək ki, istər Azərbaycan dilində, istərsə də rus dilində mürəkkəb paremioloji vahidlərin struktur sxemlərinin innovativ işlənməsi prosesi hələ də xüsusilə öyrənilməmişdir. Bu məsələyə indiyədək dil oyunu üsullarının ümumi bir fonunda öləri nəzər yetirilsə də, ən azından “sintaktik frazeologiya” daxilində hələ də özünün nəzəri işıqlandırılmasını gözləyir. Bu təzahür müəyyən sintaktik vahidlərin semantik strukturlarının aktuallaşması çərçivəsində öyrənilməlidir.

Bu fəslin üçüncü paragrafında (**“İstehza mənalı paremiyaların kreativ formalarında struktur-semantik dəyişikliklər”**) istehza mənası bildirən paremioloji vahidlər daxilində zahirən istehza mənası kəsb edən formalar (“kvaziformalar”) sistemi nəzərdən keçirilir. Bu mənada bizim əldə etdiyimiz dil materialı kifayət qədər aydın iki qrupa ayrılır:

1. *Present bazasını etimon (əsil, ilkin) istehza mənası bildirən paremioloji vahidlər təşkil edən kreativ formalar*, yəni əzəli istehza mənası kəsb edən konstruksiyalar. Müq. et: «*У кого что болит, тот о том и говорит*» = «*У кого что болит, патанатом подтвердит*» // «*Arvad yıxan evi heç fələk da yıxa bilməz*» = «*Arvad yıxan evdən Allahın xəbəri yoxdur*» və s. Bu cür zahirən istehza bildirən formalar (“kvaziformalar”) oxucu tərəfindən yalnız paremiyaların etimon formaları haqqında məlumatlı olduğu şəkildə adekvat anlaşıla bilər. Onlar “kvaziformaların” aydın şəkildə anlaşılması

üçün “informasiya enerjisi” kimi çıxış edirlər. Burada nəinki etimon formanın struktur modeli, nəinki etimon formaya xas olan məntiqi-məna münasibətləri, həm də mətnin tema-rematik üzvlənməsi də təkrarlanır.

2. *Əsasını qeyri-istehzal etimon məna kəsb edən paremioloji vahidlər təşkil edən kreativ formalar.* Bura neytral, qeyri-istehza əsaslı konstruksiyalar aiddir. Bu cür formalar istehza mənasını məhz kreativ “kvaziformaların” materialları əsasında əldə edirlər. Müq. et: «*Büdcəni payızda sayarlar*» = «*Cücəni payızda sayarlar*» və s. Bu məqsədyönlü kreativ yaradıcılıq üsulu hələ klassik epiqramlar dövründən məlumdur və vaxt-aşırı müəyyən sosial-tarixi hadisələr və ya ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı əmələ gəlmişdir. Müasir dövrdə televiziya və ya digər kütləvi informasiya vasitələrində bu proses, sadəcə dildə desək, qlobal xarakter daşıyır ki, bu haqda da “təfəkkür axını” adlandırılan müasir belletristləri tədqiq edən tədqiqatçılar qeyd etmişlər.

Faktiki materialın təhlili nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, əgər kreativ formalar həm sırf istehza mənalı paremiyaları, həm də onların neytral formalarını, etimon formaya görə qeyri-istehzal olan paremioloji vahidləri əhatə edərsə, o zaman bu faktın özü nitq kreativliyinin sistemli xarakter daşması və istehzanın dil semantikasının müstəqil olması haqqında düşünməyə əsas verir. Bu cür nəticəyə gəlməyə həm də kreativ formalarda baş verən dəyişikliklər (reduksiya, kontaminasiya, avtorizasiya və s.) də imkan verir. Bu proseslər isə, nəzəri tədqiqatlarda artıq sübut olunduğu kimi, sırf dil (dil-sistem) vahidləri üçün çox xarakterikdir.

Nəticədə tədqiqat işində əldə olmuş ümumi müddəalara yekun vurulur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıda qeyd olunan məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Концепт иронии в паремнологических единицах // Материалы международной молодежной научно-практической конференции. Ульяновск, 2013, с. 104-111
2. О системных отношениях в паремнологии // Материалы международной конференции Паремия славянских народов VII – «Паремия вчера и сегодня». Польша, Острава, 2014, с.325-329
3. Аспекты изучения иронии как формы языкового мышления // Учёные записки. БСУ, 2014, №2, с.23-43
4. Azərbaycan xalq bayatılarının linqvistik tədqiqinin bəzi aktual məsələləri // BDU: Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2015, № 2, s. 77-81

5. Иронический смысл как результат лингвокреативного мышления (на материале русского и азербайджанского языков) // Вестник РУДН, Москва, №4, 2015, с.146-153
6. О семантической структуре иронического смысла // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку, БСУ, 2016, №1, с.121-128
7. Иронические паремии, построенные по модели сложных и многокомпонентных предложений // Ученые вести АУЯ. Баку, №2, 2016, с.189-194
8. Семантико-синтаксические особенности иронических паремий (на материале русского и азербайджанского языка) // Filologiya məsələləri. Bakı, №3, 2016, с.133-139
9. О языковой реальности иронического смысла высказывания // Doktorantların və gənc aspirantların konfransı. Bakı, 2016, s.34-36

Khalida Alabbas Babashova

**Paremiological units with a value of irony
(in the Russian and Azerbaijani languages)**

SUMMARY

The significance and feasibility of the research issue, the status, purpose and objectives of study, the selection of the object of research, method of research, the academic novelty and the practical and theoretical importance of the thesis are substantiated in the introductory section of the thesis research.

Chapter I (*“Theoretical issues of study of the ironic meaning of a text”*) refers to the aspects of studying of irony as a form of linguistic thinking, some specific features of the semantic structure of an ironic meaning analyzed and studied. It is noted that an ironic meaning is not a lexical but a communicative and pragmatic category of linguo-creative thinking. In this view, single lexical items cannot be a medium of independent ironic meanings. The conclusion is that irony pertains to the field of realization of predicative relations.

Chapter II (*“Semantic structural analysis of paroemiological units with an ironic meaning”*) includes an analysis of paroemiological linguistic units with an ironic meaning, based on syntactic models. Paroemias with an ironic meaning are analyzed on the basis of simple, compound and multi-component models of sentences, and key models of logic value relations determined as a part of this analysis. It is stated that the sufficient understanding of paroemias with an ironic meaning that function within the type of sentence depends on the scope and composition of such paroemias.

Chapter III (*“Creative (off-system) forms of paroemiological units with an ironic meaning”*) present a review of issues of functioning and use of creative forms of proverbs and sayings based on the records in Russian and Azerbaijani and an analysis of structural semantic modifications occurred within such linguistic units and in their structure. A special attention is paid to paroemias with an ironic meaning provided within a context (text) and their synthetic forms, as well as linguistic units with an ironic meaning which are established by means of specialized paroemiological units, where the processes of contextual adaptation, imperative modification and deconceptualization are studied.

Findings and proposals of the research are made at the end of the thesis.

Çapa imzalanıb: 08.11.2016.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

